संस्कृत

पुराण

भागवततात्पर्यदीपिका

३०९७ (२)

द्वादशस्कंध

" Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai. "

२९०। पु. ५०

(1)

कीर्त्तिं योजयतामुनामहेंद्रयोपेक्षाकृतापरात्सरोविहुरूपीउपेक्षांकृतवानितिकिमुव
क्तव्यमित्यर्थः ।उपसंहरतितस्मादिति।।विद्धोर्भूतभव्यभवत्स्वपि॰ अत्राकंपन॰ अनिष्टं
चनेतिसेव्यं ।कुतइत्यत आह।।प्रपद्ये इत्युपो॰ पूर्णायितायेनारायणायेतियोज्यं।। ।।
इतिभागवततात्पर्यदीपिकायांपंचमोध्याय॰।। समापितुंग्रंथोभगवान्पूर्णप्रज्ञा
चार्योयथांतेपिमंगलमाचरणीयमिति शिष्यशिक्षार्थंस्वयमंतरायविधुरोपि
मंगलमाचरति।।भत्येति।नित्यादोषस्यत॰ पत्युगुणपूर्णायेतिनारायणायेत्येवा
स्त्वपानं।हरयेइतिविष्णवेशेषपद॰ मेसचदाप्रेष्ठतमायेतियोज्यं।वरदाचार्यपुत्रेण।
विठ्ठलेनहरिणाकृता।द्वादशस्कंधतात्पर्यदीपिकाप्रीतयेहरेः।।१।।इतिभागव
ततात्पर्यदीपिकायांद्वादशस्कंध॰ समाप्तः।।छ।। छ।।छ।।श्रीवेदव्यासार्पणमस्तु

Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai.

(१ A)

तोवयविनाशंतत्भिन्नाएव पटस्यतंतवोयथापटादभिन्नाएवसामान्यविशेषाभ्यांतंतुत्वपटत्वा
भ्यांयन्नानात्वंभेदउपपद्यते इति। अवयवावयविनामत्यंतभेदएवेत्युच्यत इति भ्रांतिस्यत
स्तत्रविशेषणंप्रमाणेनाह। अवयवावयवनाभेदादीत्यादिना। अवयविनोयेऽवयवास्तेतिषंगाविशेषाविशिष्टास्ततेवस्तेषांभेदोल्ल
कोट्यंशाव्यातिषंगाविशेषरहितस्तंतुसमुदायाभेदविद्यतइतिभेदोभिन्नइत्यर्थः। उपलक्षणमेतत्भेदांशोतोपिभेदसा
पेक्षेराभेदाभेदात्मपक्षे नवक्षेतेतेनव्यातिषंगाविशेषरहिततंतुसमुदायतएवेकतंतुनाचभेदाभेदावित्युक्तंभवति।
तदुक्तं। अंशिनांशेरभेदोयमंशेनतुभिदाभिदेति। ऊडा नामेशातोपिदः समुदायेन चोभयमितिच। एषामवयवानां
मवयविनात्वंतायाःदत्तआवयवावयविभावकल्पइत्यनर्थकः। अवयवावयवानंतत्वेति। अघटितघटकेत्वरश
त्त्यात याप्यावर्ठ्डपन्नइतिभावः। तेनात्यंताभिन्नावयवविवक्षयापत्तेह्यवयवाःप्रोक्ताइत्याप्युक्तमिति
भावः। नहिसत्वस्यनानात्वंमर्दिन्यादिमन्यते। नानात्वंछिद्रयोर्यद्धक्षोनिषोर्वीतयोरपीत्यत्र प्र रुता

हा

(२)

किमुच्यत इत्याशंक्य दृष्टांतदार्ष्टांतिकभावं विविच्याह महाकाशस्येत्यादिना । महाकाशोऽव्याकृता
काशः बहिस्थो घटाद्बहिस्थो घटाद्बहिस्थो घटांतस्थ इति द्विधा समुदित इत्यर्थः । अन्यावव्या
कृताकाशादन्यो भूताकाशात्मकोऽद्वावाकाशौ प्रकीर्तितौ । तयोः स्वरूपमाह घटरूपेत्यादि
ना । घटस्य पांचभौतिकत्वाद्घटोपादानभूतो घटरूप इत्युच्यते । तदन्यश्च घटरूपाकाशादपो
घटांतर्गतो भूताकाश इत्यर्थः । सर्वाद्विविधोऽपि भूताकाशो महाकाशः स बोधविलक्षणो दृ
श्यश्च गुरुत्वानधिकरणश्च इत्यर्थः । एवमाकाशनिदर्शनेन दुष्टयोः सिद्धे किमनेनेत्याशंक्य नानात्वं छि
द्रयोर्यद्वदिति वाक्ययोर्योजनां लक्ष्येतिभ्यारेन योजनां दर्शयति महाकाशोवदिति । बहिस्थघ
व्याकृताकाशावहस्नातनः सर्वस्योतः परमात्मा । अंतर्गत घनमोऽस्माच्चघटाकाशं ते व्याकृता
काशवत् तयोरीक्षणाकाशयोर्यथाभेदो नास्ति तथाव्याप्तस्यांतर्गतस्य च परमात्मनो भे
दो नास्तीति भावः । अनेन नानात्वं छिद्रयोर्यद्वदित्यस्यैकयोजना दर्शिता । प्रकारांतरे
णापि छिद्रयोर्यद्वदिति योजयति घटस्थेति घटस्थश्चासावंतर्गताकाशश्चेति विग्र

२

Joint project of the Rajwade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai

(2A)

ह॥ महाकाशास्वरः। बहिस्थाव्याकृताकाशादन्यो घटस्थभूताकाशो घटस्थाव्याकृताकाशाद्व
हिस्थाव्याकृताकाशाद्भिन्नो भवतीत्यर्थः। तत्रैव योजना॥ छिद्रयोर्बहिस्थाव्याकृताकाशघ
टस्थान्तर्गतभूताकाशयोर्यथा नानात्वं भेदस्तथा मुक्तियोग्यतमो योग्यो परमात्मनो नानात्वमि मा
स्य परायोजना। तथा छिद्रयोर्बहिस्थाव्याकृताकाशघटरूपभूताकाशयोर्यथा नानात्वेत
द्भिन्नस्य संसारिणा परमात्मनो भेदस्सन्त्ययोजना द्रष्टव्या। तत्रैव श्लोकद्वययोजना। अ
विद्वान्सत्यस्य परमात्मनः सत्संज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति श्रुतेः। नानात्वप्रसक्तरूपाणां भेदं यद्य
पि मन्यते तथापि न हि। तत्र दृष्टान्तः॥ छिद्रयोर्बहिस्थाव्याकृताकाशघटस्थाव्याकृताका त
शयोर्यथा नानात्वं न हीत्यर्थः। छिद्रयोर्बहिस्थाव्याकृताकाशघटस्थभूताकाशयोर्य त
था नानात्वं तथा सत्यस्य परमात्मनो मुक्तियोग्यतमो योग्यानां च नानात्वे। तथा बहिस्थ
व्याकृताकाशघटरूपाकाशयोर्यथा नानात्वं सत्यस्य परमात्मनो निःसंसारिणां च

नामात्वमिति। ज्योतिषोर्वात्तयोरपीति छिद्र दृष्टांतन्यायेन योज्यं। ज्योतिर्वाय्वोरपीति अध्या
त्माधिदैवभेदेन द्वैविध्यादिति बोध्यं॥ श्रीमद्भागवततात्पर्यदीपिकायां द्वादशस्कंधे चतु
र्थोऽध्यायः॥ ॥पारीक्षित इति मृत्युप्राहर्षि [illegible] धीः। सहेन्द्रस्तक्षको विप्रा नाद्यो किमिति पाठ्यते
तत्कुल जुहुवुर्विप्राः सहेन्द्रं तक्षकमखे इति ब्राह्मणादिनाक्षेपः स्थानादिन्द्रः प्रचालित इत्यन्वयेन
मेजयस्य सर्पयागकरणमिन्द्रस्याकथनमिति [illegible] य चक्रे ऋषिवचनादिन्द्रः प्रचालित इन्द्रस्य जनमे
जयत्र ऋषिभ्योऽप्युत्तमत्वादिति। उपेन्द्रस्य साक्षा [illegible] नन्तस्मिन् स्थिते कथमिन्द्रस्यैवं भाव इत्यत आ
कथ प्रमापयन्निवोत्तरमाह स्वसंतानोऽकृत [illegible] मित्यादिना। अर्जुनस्येन्द्रावतारत्वादर्जुन पौत्रेण
परीक्षित्सुतेन जनमेजयस्य स्वसंता [illegible] त्वमिति भावः। इन्द्रं च स्वसंतानो जनमेजयेन
मेजयं कीर्त्या योजयन्स्वस्य जनमेजयस्य विघ्नकरणाल्लोकोऽप्ययं लोके यदुपेक्षक आसीदिति
योज्यं उक्तन्यायमन्यत्रापि अतिदिशति एवमिति। एवमेव जनमेजयस्यैव देवर्षीणां चक्री

(3A)

श्रीवेंकटेश॥ नयत्रवाचोनमनोनसत्त्वंतमोरजोवामहदादयोमही नप्राणबु
द्धींद्रियदेवतावानसन्निवेशः खलु लोककल्प इत्यादिश्लोकद्वयेन प्रकृता
संगतंकिमुच्यत इत्याशंक्यातस्यप्रकृतोपयोगमाह। नेति। कालस्येश्वररूप
स्यगतिर्विलोमेहालिनइतिकालागम्यस्यपरब्रह्मणःस्वरूपंदृष्टं तदुत्तरत्वे
नश्लोकद्वयंकालेरव्यब्रह्मस्वरूपप्रतिपादकमित्यतोनप्रकृतासंगतोक्तिरि
तिभावः॥ बुद्धेर्जागरणंस्वप्नःसुषुप्तिरितिचोच्यते। मायामात्रमिदंराजन्ना
नात्वंप्रत्यगात्मनि। यथाजलधराव्योम्निभवंतिनभवंतिच। ब्रह्मणीदंतथा
विश्वमुत्पत्त्युदयाप्ययमित्यत्र बुद्धेर्जागरस्यजागरणाद्यवस्थात्रयंभवंती
सुतरांमायामात्रमित्यादिनाप्रकृतेनासंगतंकिमुच्यतइत्याशंक्यप्रमाणा
दर्शनेनैवतत्रास्तित्वंतत्र्यमाह प्रत्येकमिति। बुद्धेर्जागरस्वप्नजागरणाद्य

Joint project of Rajwade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai

(५)

वस्तुभवंतीत्युक्तेजागरणाद्यवस्थाप्रेरकत्वेनविश्वादीनांव्यापारभेदेनभेदप्रसक्तौतन्निरा
करणार्थंमायामात्रमित्यादिनाप्रत्येकंविश्वादिरूपाणांभेदोनास्तीत्युच्यतेततोनप्रकृतासंगतोक्ति
रितिभावः॥ अत्रमायापदेनाविद्याचैतस्याभ्रांतिकारणमितिकारणेनकार्यंपल
क्षणेति। प्रत्यगात्मनि-परमात्मनि-नानात्वं-प्रत्येकंविश्वादिरूपाणांभेदोमायामा
त्रमविद्यानिर्मितोभ्रांतिसिद्ध इत्युक्तं सर्वंवाक्यंसावधारणमितिन्यायेनप्रत्य
गात्मन्येवप्रत्येकंरूपाणांनानात्वंभ्रांतिकल्पितंनतुजगतोविश्वादिनानात्वमिति
लब्धमितिभावेन यथाजलधरादिसोमितीतप्रवृत्तंतद्विवृणोति।जगतइति-एवमी
दृशोजगद्वैवेतिनिगमनं-एतेह्यवयवाः प्रोक्ताः सर्वावयवविनाभिमहाविनार्थेनप्रती
येरन्पटस्यैवांगततवः। यत्सामान्यविशेषाभ्यामुपलभ्येतसभ्रमइत्यत्रसर्वा
वयवविनास्यएतेवयवाः प्रोक्तास्तेसर्वंअर्थेनभेदलक्षणेनविनाप्रतीयेरन्प्रतीयंते

१

"Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai."

(9A)

श्रीवेंकटेश नयत्रवाचइत्यादिकालाख्यस्य ब्रह्मणः स्वरूपं प्रत्येकं विहुरूपाणां भ्रांति
मात्राभिदामता जगतश्चैवविच्छेश्च सत्योभेदः सदैवतु यथाकाशाघनोनिसंभिन्ना
देवपरस्परं एवमीशोजगच्चैवभिन्नोपरस्परमितिच अवयव्यवयवयोर्भेदश्चो
घटाशोभेदईरितः सोपिभेदोनचाभेदस्तथ्य एवप्रवर्त्तते अवयव्यवयवानांचकार्यका
रणावस्तुनो एकएवनियंतासौहरिर्नारायणः परइतिच महाकाशोबहिस्थश्च घटा
घंतस्थएवच द्विधासमुदितोन्यौचमहाकाशोप्रकीर्त्तितौ घटरूपस्तदन्यश्च महाका
शात्सदालघुः महाकाशवदेवात्र परमात्मासनातनः घटांतस्थमहाकाशप्रतिमोन
गतोहरिः घटस्थांतर्गताकाशोमहाकाशात्सदोमतः तद्वद्देवादयः सर्वजीवामुक्तमु
पयोगिनः नमोगाश्चैवयेसर्वेघटरूपत्ववत्सदा इतितत्वसंहितायां द्वादशतासर्ग्येचतु
र्थोध्यायः

ॐ स्वसंतानोद्भवंकीर्त्यायोऽजयद्भुजनमेजयं शक्तोप्यशक्तवद्धृष्टिंइंद्रआसीदुपेक्षकः
एवमेवऋषीणांवकीर्त्यायोऽजयतामुना कृतोपेक्षामहेंद्रेणकिमुविष्णुःपरस्परः तस्माद्वि
ष्णोरनुकंप्यंचनभूतंभव्यंभवत्त्वपि नचानिष्टगुणोरेषरूपेनारायणःस्वयमितिवा
मने नित्यादोषस्वरूपायगुणपूर्णायसर्वदा नारायणायगुरवेनमःश्रेष्ठतमायमे १
इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमद्भागवततात्पर्येद्वादशस्कंधेपंचमोध्या
यः ॥ श्रीवेदव्यासायनमः

" Joint project of the Rajwade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai. "

मूळ प्रत पाहण्यासाठी संपर्क

इतिहासाचार्य वि.का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

राजवाडे पथ, गल्ली नं. १, धुळे-४२४००१ (महाराष्ट्र)

दूरध्वनी क्रमांक (०२५६२) २३३८४८

Email ID : rajwademandaldhule@gmail.com